

„Մ Ո Ւ Ր Ջ“-Ը

ՈՐՊԷՍ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆ

II

Ի՞նչ է մեր նպատակը, ձեռնարկելով գրել մեր մամուլի անցեալի և ներկայի մասին յօդաձևների այս շարքը: Ի՞նչ է նշանակում, դեռ ևս գործունէութեան միայն շեմքը կոխած՝ սկսել դատողութիւններով մեր նախորդների և ժամանակակից մամուլի ներկայացուցիչների մասին:

Այդ հարցերին արդէն բաւականաչափ պատասխանում են մեր յօդաձևների վերնագիրները: Ոչինչ չը կայ աւելի բնական, քան հասարակութեան առջև ներկայանալով՝ պարզել մեր հայեացքները անցեալ և ներկայ գործողների մասին: Այդ գործողների անունների հետ կապւած են որոշ մոքեր, գործելու և քարոզելու որոշ եղանակներ, որոշ աշխարհայեցողութիւններ, գրելու որոշ ձևեր. նոցանից իւրաքանչիւրը աշխատել է իւր ձևով ըմբռնել հասարակութեան և ազգի պահանջները. նոցանից իւրաքանչիւրը աշխատել է այս կամ այն ուղղութիւնը տալ հասարակաց կարծիքին և, այդ նպատակի համար, ամեն մէկը ընտրել է խօսելու մի որոշ եղանակ: Մեր ամեն մի օրգանը ունեցած է և կամ ունի պաշտպանած դատեր, որոնցից կախւած է եղել հասարակաց կարծիքի ուղղութիւնը այդ խնդիրների նկատմամբ. իսկ այդ հասարակաց կարծիքները արտափայլել են իրականութեան վերայ, նոքա ազդել են մեր հասարակական և ազգային և պետական հաստատութիւնների կառավարչութեան վրայ, մէկի վրայ աւելի, միւսի վրայ պակաս: Վերջապէս, ամեն մի գործող, ամեն մի օրգան ունեցած է և կամ ունի իւր որոշ բնաւ-

րութիւնը, որը հետեւանք է թէ՛ այդ գործողների անձնական յատկութիւնների և թէ՛ նոցա ունեցած մտաւոր պաշարի կեանքի ամեն տեսակ երևոյթների վերաբերեալ: Եւ նոյն իսկ գործող անձերի կրթութիւնը՝ նոցա ներշնչման աղբիւրները, անգամ նոցա իւրաքանչիւրի տեմպերամենտը ունեցած են ազդեցութիւն հրապարակախօսութեան վրայ: Մի խօսքով, ամեն մի օրգան ունեցած է իւր մտածելու և գործելու եղանակը, որը ուղիղ, որը սխալ, որը օգտաւէտ, որը ֆնասսկար, որը յառաջդիմութեան նպաստող, որը յառաջդիմութեան գործը խանգարող, որը սահմանափակ և որը լայն աշխարհայեցողութեամբ, որը ժամանակակից և որը անժամանակակից՝ հասարակութեան մտածող դասի պահանջները չ'ըմբռնող և նորա թէ՛ արձագանքը լինելու և թէ՛ նորան առաջնորդելու անընդունակ: Դեռ ևս մեր առաջին յօդաժողով մենք մի օրինակ տեսանք, թէ ի՞նչպէս միևնոյն անունը կրող մի օրգան, ղեկավարած միևնոյն անձից, կարող էր իւր գործունէութեան մի շրջանում լինել օգտակար, յառաջադէմ, ժամանակակից, հոսանքներ առաջացնող, անգամ տաղանդներ արտադրող, վառող,—իսկ հետեւեալ շրջաններում լինել և երևալ մերկ, զաղափարից զուրկ, տաղանդներ փչացնող, մարող, աւելի գալթակող, քան ստեղծող և, վերջապէս՝ անբովանդակ, չնչին:

Գալ և խօսել հասարակաց կարծիքը ղեկավարող օրգանների մասին, այդ մի վարմունք է, որ եթէ մենք ինքներս չ'անէինք, ընթերցող հասարակութիւնը ինքը կը պահանջէր մեզնից և կը պահանջէր ամենաիրաւացի կերպով: Եւ կեղծ ենք համարում այն զարմանքը, որ այս կամ այն անձը փորձած կը լինէր ցոյց տալ մեր այդ վարմունքի պատճառով:

Եւ այդ կեղծութիւնը այն աստիճան բնորոշ է հասարակութեան մի որոշ դասի համար, որ ոչինչ զարմանալի չէ գտնում կարծես, երբ քննադատութիւնը համեստութեան խնդիր է շինում և մանաւանդ երբ այդ զարմանքը յայտնուում է մի օրգանի բերանով, որը ամեն ջանք գործ է դրել անհամեստութիւնը գրական-հասարակական ախտ դարձնելու:

Հասարակութիւնը, եթէ նա չէ սիրում թիւրիմացութիւններ, ինքը, ասում ենք, կը պահանջէր մեզնից մեր հայեացքը գործող օրգանների մասին: Որոշել մեր դիրքը մեր կեանքի վերայ իշխած և

իշխող մտաւոր հոսանքների դիմաց և ցոյց տալ, թէ ներկայումս գոյութիւն ունեցող գործող խմբերի մտածելու և գործելու եղանակները ի՞նչ ծագումն ունին ու ո՞րքան նոքա յարգելի են և ո՞րքան անյարգելի և, վերջապէս, թէ ո՞ր չափով մենք կարողացել ենք ըմբռնել իւրաքանչիւրի գործելու շարժառիթները—նոցա լաւագոյն ես-ը—ահա՛ մեր այս յօդածների նիւթը, իսկ նպատակն է՝ «Մուրճ»-ի բնաւորութիւնը որոշել:

Մենք շատ քաջ գիտենք, որ շատերը մեզնից առաջ այս ձևով չեն յայտնել իրանց ինչ լինելը: Գիտենք և այն, որ մի ուրիշը կը սկսէր իւր յառաջաբանը մի ծրագրով, որի մէջ «յառաջդիմութիւն, ազատամտութիւն, հասարակաց և ազգային շահերի պաշտպանութիւն և նախանձախնդրութիւն» բառերը իրար հետ կը մրցէին: Բայց և այս հաստատ է, որ ոչ ոք այդ ստէորետիկ դարձած ֆրազներից բան չէր հասկանալ: Ո՛ր՜ համար է գաղտնիք, եթէ ոչ մտքով անկիրթ և գրականութեան անսովոր մարդու համար, որ գեղեցիկ բառերը իրանց սեպհականութիւն դարձնելու համար ամենքը իրար հետ մրցում են, բայց հէնց որ խօսքը առօրեայ մի խնդրի մասին է—բոլորեքեան տարբեր կարծիքների են:

Խօսքերը նշանակութիւն ունին, եթէ միայն նոցա հետ կապւած են որոշ մտածողութեան եղանակների, որոշա՜ծ կամ գիտութիւնից կամ կուսակցութիւնների պատմական անցեալից: Եւ այն ժամանակ ազատամտութիւն, պահպանողականութիւն և այլ խօսքերը ոչ այնքան իրանց բառի բուն նշանակութեամբ են հասկացուում, որքան համեմատ այն ոգու, որն բղխում է կուսակցութեան անցեալ և ներկայ գործունէութիւնից: Բայց քանի որ մեզանում քաղաքական, հասարակական, ազգային հազար ու բիւր խնդիրներից դեռ ևս շատ քչերն են յուզւած, կուսակցութիւնների դիրքերն էլ դէպի այս կամ այն խնդիրը դեռ ևս չեն որոշւած: Նշանակում է թէ գոյութիւն ունեցող զանազան խմբերն էլ չեն կազմում կուսակցութիւններ՝ բառիս բուն նշանակութեամբ:

Ոչ, մենք մեր ծրագիրը և մտածելու եղանակը հին, ոչինչ չ'ասող, իսկ շատ անգամ միայն մոլորեցնող խօսքերով չենք ուզում ներկայացնել հասարակութեան առջև. մենք ասպարէզ ենք գալիս քննադատութեամբ, որը շատ աւելի պատասխանատու գործ է. այն

քննադատութեամբ, որը, մենք ևս ուրիշների հետ պնդում ենք, չի եղած մեր գրականութեան մէջ, բաց որ թէ ամենաազնիւն է և թէ շատ սովորական է զարգացած երկիրների մամուլի համար: Որոշել և գտնել այն, ինչ կար և կայ գնահատելի թէ մեր անցեալ և թէ ներկայ գործողների գործունէութեան մէջ և ուղղակի ցոյց տալ այն, ինչ մեզ համար որ և է կերպով ընդունել անկարելի է, այն, ինչ հակառակ է մեր կազմած գաղափարներին ժողովրդական յառաջդիմութեան համար—դա միայն այն օրդանը կարող է և միայն այն օրդանը պէտք է անի, որը ներկայ նեղ, սնոտի կուսակցութիւնները չի ընդունում, այլ որը կարծում է, թէ հարկաւորութիւն կայ ստեղծել մի նոր սերունդ՝ աւելի լայն և աւելի բարձր աշխարհայեցողութեամբ: Սերունդ, որի ոտքի տակի հիմքը այնքան սոոր չը լինի, որ չը կարողանայ իւր հայեցողութիւնը տարածել բոլոր գործառնութիւնների վերայ, որ կատարւում են մեր ժողովրդական կեանքում և որի խելքը այնքան տափակ չը լինի, որ կորցնի ընդունակութիւնը հասկանալու այն բոլորը, ինչ մի նեղ և սահմանափակ ծրագրից դուրս է, և այն էլ մի ծրագրից և մտածելու ու գործելու եղանակից, որի սահմանները որոշողը եղել է մտքի տափակութիւնը, նեղութիւնը, յաճախ մտքի կուրութիւնը: Այդ պայմանները ստեղծելու համար անհրաժեշտ է մոցնել մեր կեանքի մէջ քննադատութեան մեթոդը, որը գրեթէ կատարելապէս բացակայում է մեզանում և որին ճանապարհ հարթելու համար «Մուրճ»-ը այժմ հիմնաքարն է դնում: Եւ երբ այս ուղղութիւնը խոր արմատներ կը գցի հասարակութեան մէջ—այն ժամանակ պէտք է յուսալ, որ հրապարակաստութիւնը մեզանում մի աստիճանով կը բարձրանայ և շատ բան, ինչ այսօր. սովորական է թւում այժմեան մամուլի մէջ, նոյն ձևով արխիւ կը գցւի, որպէս արխիւ է գցւում յառաջդիմութեան պահանջներին չը համապատասխանող ամեն մի ուղղութիւն:

Վտանգաւոր, վտանգաւոր դրութիւն, երբ ինտելիգենտ, ճրգտուններով լիքը, բարին գործելու դիտաւորութիւններով, եռանդը սրտներում մարդիկ, մանաւանդ որ բնութիւնը չի զլացել նոցա ձիրքերով և դատողութեան ընդունակութիւններով օժտել, երբ այդ մարդիկ, ասում ենք, ստիպւած են լինում սեղմել նեղ ինտերեսներից դէնը սիրտը չբացւող մի ընկերութեան մէջ... Եւ երբ միտքը

և սիրտը ընդհանուրը ընդգրկելու կարելիութիւնից զրկւած են, ոչինչ չէ մնում, քան նեղ շրջանակի մէջ պտտել ու պտտել, նեղանալ, բորբոքւել, և կամ բոլոր ոյժը կորցնել աննպատակ և յաճախ ընդհարումներից միմեանց հետ, ընդհարումներ, որոնց շարժառիթը աւելի մեծ գործերի մէջ բաւականութիւն չ'գտնող ես-ն է և կամ ուղղակի իրար չ'հասկանալը և իրար հասկանալու համար հարկաւոր պայմանների բացակայութիւնը:

Հին հրապարակախօսական ուղղութեան բնորոշ յատկութիւններից մէկը հէնց այն է, որ նա իւր բնաւորութեան հակառակած կը լինէր, եթէ փորձէր ակնարկ գցել անցեալի և ներկայի վերայ իմաստասիրական աչքով. իսկ եթէ նա ստիպւածէր լինում մէկ կամ միւս գործիչի անունը տալ, այդ անում էր և անում է՝ լոկ բանակուական դիտումներով: «Մուրճ»-ը և՛ այդ կողմից հետևում է այլ ուղղութեան. նորա քննադատութիւնը ուսումնասիրութեան արդիւնք է և չէ ծագում կուելու պահանջներից: Ահա թէ ինչո՞ւ մեզանում ամեն մի գրւածք, որը խոստանում է քննադատական լինել—իսկապէս ոչ այլ ինչ է լինում, եթէ ոչ ամեն բանի հերքումն, և, ընդհակառակը, երբ մի քննադատութիւն վերջանում է ոչ ի նպաստ քննադատւած անձի, գրւածքի, ուղղութեան—նորան արդէն առանց այլ և այլութեան անւանում են հաջհոյական: Հրապարակախօսական անշնորհքութիւնը, միտք արծարծելու և առաջադրւած խնդիրները լուսաբանելու և քննադատելու համար հարկաւոր դիտութեան և ուղղամտութեան պակասութիւնը այլապէս չէին կարող կրթել մի հասարակութիւն, որը դարերից ի վեր չի ունեցած գրական և քաղաքացիական կրթութիւն: Եւ ոչինչ չը կայ զարմանալու, որ շնորհիւ մեր այժմեան մամուլի բռնած ուղղութեան, հասարակութիւնը մանաւանդ գործը շարունակելու կոչւած մատաղ թէկուզ և ուսեալ սերունդը գրեթէ ոչինչ չը գիտէ մօտ երեք տասնեակ տարի մեզից առաջ գործած անձերի և օրգանների մասին և ոչ էլ մեր ժամանակների գործող օրգանները քննադատութեան են առնւած: Եւ միակ մարդը, որով զբաղւած է եղել մեր ներկայ մամուլը—Ստեփաննոս Նազարեանցն է, այն էլ ոչ կամովին, այլ պատահաբար՝ մահւան պատճառով և ստիպւած՝ բա-

նակոււի համար: Ինչ կասկած, որ և մտաւոր հոսանքները, որոնք այս րոպէին իշխում են մեր մէջ և որոնք արտայայտուում են ներկայումս գոյութիւն ունեցող «խմբերով» (որոնց կուսակցութիւնների անունները տալ չենք կարող)—ինչ կասկած, ասում ենք, որ այդ հոսանքները քննադատութեան չեն առնւած և որ ոչ գիտակցօրէն կազմւած այդ խմբերը իրար չեն ճանաչում, չը նայած նոցա փոխադարձ խորին ատելութեան:

Ինքնաճանաչութեան նպատակով ձեռնարկած այդ ուսումնասիրութեան առաջին փորձը անում է «Մուրճ»-ը իւր առաջին իսկ համարից: Այդ առաջին համարում մենք զբաղւեցինք «Հիւսիսափայլ»-ի և «Մշակ»-ի բնաւորութիւնները որոշելով. այս անգամ մենք կ'աշխատենք ճանաչել ներկայումս իշխող շրջաններից մի երկրորդին, որի արմատը գտնելու համար «Գոռնիկ» ամսագրին պէտք է դիմել:

Հայ հասարակութեան յառաջդիմութիւնը միմիայն մի ուղիով չէ ընթացել, այլ նա ունեցել է և շարունակում է ունենալ զանազան շառաւիղներ: Նազարեանցն ըստ ամենայնի ուզում էր եւրոպականը պատւաստել հայկական կեանքին. նորա մտածողութիւնը զուտ եւրոպական էր և գիտնական. գիտութիւնը իւր բոլոր ճիշդաւորութիւններով—փիլիսոփայական և՛ բնագիտական և՛ պատմական—Նազարեանցի մտածողութեան գլխաւոր աղբիւրն էր: Թէպէտ և շատ հմուտ հայկական պատմութեան, Նազարեանցը իւր մտածողութեան եղանակը հայկական խնդիրների մասին որոշում էր համեմատ գիտութեան և եւրոպական քաղաքակրթութեան թելադրութիւններին—բոլորովին անկախ հայկական պատմական զարգացման ընթացքից: Այդ ուղղութեան մեծ արժանաւորութիւնը նորա նորութիւնն էր. նա լաւ ազդեցութիւն ունեցաւ յառաջդիմութիւն որոնողների վրայ, որովհետեւ այդ հրապարակախօսութիւնը կարծես վերցրեց մի ծանրութիւն, որի տակ ընկճւած էր քաղաքակրթութեան գաղափարը, որը դեգերում էր շատ տեղերում մութ, անմշակ, խառն, քննադատութեան բովով: չ'անցկացած, միակողմանի, աւելի սիրտ շարժող քան մըտ-

քին սնունդ տւող հայկական պատմութեան մէջ մի կողմից և գրաբարամուլութեան մէջ՝ միւս կողմից, նազարեանցի հրապարակաստութիւնը սթափեցուցիչ, ազատիչ ներգործութիւն ունեցաւ, բացելով հայի առջև եւրոպական աշխարհայեցողութեան լայն ասպարէզ և ազատելով հայի միտքը աւանդական հայեացքների կաշկանդումից:

Այլ բնաւորութիւն էր կրում «Կռունկ Հայոց աշխարհի» ամսագիրը, որի խմբագիրն էր Մարկոս Աղաբէկեանը և որը հրատարակւում էր նոյնաժամանակ, բայց մեր հայրենիքին մօտ Թիֆլիսում: «Կռունկ»-ի պատրաստած շիւղան շատ մեծ է և այսօր էլ հայկական մտածողների և գործողների մի մեծ մասը դռնուում է «Կռունկ»-ի թէ միջական և թէ անմիջական ազդեցութեան ներքոյ, ղեկավարելով «Կռունկ»-ի սերմանած մտքերով և նորա վառած զգացումներով:

Բայց այդ մարդիկ մի սերունդի չեն պատկանում: Կայ մի սերունդ — այժմ ծերունի, որի ներշնչանքը սկիզբն է առնում «Կռունկ»-ից առաջ, բայց որի արտայայտողներին էր «Կռունկ»-ը ինքը. և այդ դպրոցի գլուխն է հայկական այն մեծ մարդը, որը ներկայ մարտ ամսի 10-ին իւր հրաժեշտը տւեց այս աշխարհին: Իսկ էր Պետրոս Շանշեանցը, հիմնադիրը կրօնական-բարոյական կրթութեան հայերիս մէջ: 50-կան և 60-կան թւականներին գործող անձերից նշանաւորները Կովկասում — Շանշեանի երկրպագուներն են՝ Իւրի Հախվերդեան, Գրիգոր Իզմիրեան և ուրիշները: Մի այլ սերունդ կազմում են «Կռունկ»-ի բուն խումբը՝ Համբարձում Էնֆիաճեանը, որպէս կապող ողին և խմբի գլխաւոր տնտեսը, մէկը հիմնադիրներից «հայկական տպարանի» և հիմնադիրը «Կռունկ» ամսագրի, Մարկոս Աղաբէկեանը, Յակոբ Կարինեանցը, նախկին Գարեգին Մուրադեանցը, Պետրոս Սիմոնեանը և ուրիշները: Այդ խմբի մէջ կրթւում է մի աւելի նոր սերունդ. «Կռունկ»-ի մէջն է, որ զարգացրեց իւր տաղանդը Պերճ Պաշեանցը. «Կռունկ»-ի մէջն է, որ ստացաւ առաջին գրական ճաշակը նախկին գրաշար, յետոյ ազատ ուսանող, այժմ յայտնի հէքիաթաբան Ղազարոս Աղայեանցը: «Կռունկ»-ի խմբի մտաւոր և բարոյական մթնոլորտի մէջ շունչ քաշողներից յիշենք Միսաք Արամեանցին: Մի խօսքով, «Կռունկ»-ի շիւղան ամենամեծ հայկական շիւղաններիցն է, որոնք ուղղութիւն են տւել հայկական գրականութեան, դաստիարակութեան և առհասարակ յառաջդիմութեան գործին: Այդ շիւղայի նորագոյն

սերունդն է Վնոր-Դարա-ի խումբը՝ Սպանդար Սպանդարեանց և Միսաք Արամեանց. խումբ, որին իւր հակումներով պատկանում է Պերճ Պռօշեանցը, չը նայած որ նորա աշխատութիւնները ուրիշ շրջաններում են փայլած: Դոցանից ամենակոռնկականն են Պռօշեանցը և Արամեանցը. երկրորդը ժառանգել է Վոռնիկ-ի մտքերի հետ միասին նաև Վոռնիկ-ի յատկանիշ ոճը և նորա հրապարակախօսական յատկութիւններից շատերը. իսկ առաջինը՝ հոգեպէս ապրում է Վոռնիկ-ով, որի հետ մտքի և սրտի մտերմութիւնը այնքան մեծ է, որ կարելի է համարձակ ասել, որ նորա վերայ ժամանակը գրեթէ չի ազդել: Առանց յայտարարելու, գուցէ և անգիտակցաբար, Վնոր-Դարա-ը շարունակում է այսօր Վոռնիկ-ի շխօլան, Վոռնիկ-ի հրապարակախօսութիւնը, ի հարկէ ոչ իւր սկզբնական ձևով, այլ այն փոփոխութիւններով, որ կարող էր մտցնել ժամանակը, և պիտի խոստովանած, ոչ այն տաղանդով: Վոռնիկ-ի հիմնական միտքը ժառանգած է Վնոր-Դարա-ը՝ յանձին խմբագրի, իսկ ոճը, գրելու ձևը, մասնաւորապէս Մարկոս Աղաբէկեանինը և Վոռնիկ-ի ամբողջ ոգին և ուղղութիւնը ժառանգած է Միսաք Արամեանցը:

Բայց ի՞նչ բնաւորութիւն էր կրում Վոռնիկ-ի հրապարակախօսութիւնը, ո՞ր խնդիրներն էին կազմում «Վոռնիկ»-ի հրապարակախօսութեան նիւթը, ի՞նչ էր քարոզում նա, ի՞նչ ոգով էր սողալուած, ի՞նչ մնաց նորանից և ի՞նչ կորաւ:

Վոռնիկ-ի հրապարակախօսութեան ծուծը ամբողջապէս պարունակւած է Մարկոս Աղաբէկեանի հետեւեալ գլխաւոր յօդւածների մէջ, որոնք են՝ «Ճաշակ ազգային և հրապարակական դաստիարակութեան վրայ» («Վոռնիկ», առաջին տարի, 1860 թ., №№ 2, 3 և 4-րդ), «Խօսք մեր հայոց աշխարհի որդւոցն ազգային և բարոյական լուսաւորութեան վրայ» (1860 թ., №№ 5-դ, 6-դ, 8-դ, և 9-դ), «Ազգային և բարոյական հրահանգ» (1860 թ., № 11). «Մտածմունք մեր հայոց ազգային և բարոյական զարգացման վրայ, թէ ի՞նչպէս է եղել մեր նախնի հայոց մէջ և թէ ի՞նչպէս պէտք է լինի մեր արդի հայոց մէջ ընտանեկան կեանքն ու հոգին ազգօրէն և

բարոյապէս նկատելով (1861 թ., №№ 8, 9, 11), «Հայոց աշխարհի Կռնկան կողմէն ջերմեռանդ սրտով շնորհաւոր նոր տարի համօրէն աղջայնոց» (1862 թ., № 1.), «Բանաքննական» (1862 թ., № 8, 9.): Համեմատելու է նաև «Հայոց աշխարհի Կռնկան խապրիկները», ցրած զանազան համարներում, Գ. Մուրադեանի (1860 թ., № 1) «Թէ ինչո՞ւ է անուս Կռունկ» և «Նկատմունք Ս. Նազարեանցի մի ամենամեծ խնդրոյ պատճառաւ» (1860 թ., № 8):

Այդ յօդածների մէջ պարունակւած է բոլորը, ինչ վերաբերում է «Կռունկ»-ի ծրագրին, նորա կոչման. նոցա մէջ ենք զտնում այն խնդիրները, որոնք զբաղեցնում էին 60-կան թւականների սկզբի հայ դործիչներին և մտածողներին. նոցա մէջն է, որ պէտք է որոնել այն ժամանակաւ ինտելիգենտ հայի ոգին և մտածողութեան սահմանները:

«Կռունկ»-ը անկասկած յառաջդիմական մի օրգան է, բոլորովին արժանի Նազարեանցի «Հիւսիսափայլ»-ի ժամանակակցութեան: Երկու հրատարակութիւններին էլ յատուկ է յառաջդիմական դաւանանքը: Վերջինս երկուսի մօտ էլ հաւասարապէս անկեղծ է և երկուսի էլ հրապարակախօսական արդիւնքները եղան բեղմնաւոր թէ մտքի և թէ կեանքի համար:

Բոլորը, ինչ զուտ հայկական կեանքը կարող էր լաւագոյնը տեսնել, ներշնչելով հայկական քաղաքակրթութիւնից, մաքուր հայկական աւանդութիւններից, դորա արդիւնքն է՝ «Կռունկ»-ը իւր չորս տարւայ հրապարակախօսութեամբ՝ 1860-ից մինչ 1863 թւականի վերջը:

«Կռունկ»-ի դադարումից յետոյ այն օրգանը, որի մէջ մտաւ «Կռունկ»-ի հրապարակախօսական աւանդութիւնը, պ. Սիմէօնեանցի «Մեղուն» էր. բայց «Մեղուն»-ի մէջ «Կռունկ»-ի զտութիւնը նսեմացաւ այն աստիճանի, որ «Կռունկ»-ի մէջ աւանդապահութեան հետ անլուծելի կերպով կապւած յառաջդիմական գաղափարը տեղ աւելց լոկ աւանդապահութեան գաղափարին. իսկ այս վերջինս էլ չէր քննադատւում այն պարզութեամբ և այն նախապաշարումից բոլորովին զուրկ աչքով, ինչ աչքով որ նայում էր աւանդութեան խնդրի վերայ Մարկոս Աղաբէկեանը: «Մեղուն»-ի մէջ անցկացան «Կռունկ»-ի խնդիրները, «Կռունկ»-ի դատերը, բայց ոչ «Կռունկ»-ի զուտ ոգին և, մասնաւորապէս, «Կռունկ»-ի

հրապարակախօսական տաղանդը: Այդ ոգին իսկապէս իւր իշխանութիւնը կորցրեց. նորան չը կարողացաւ շարունակել և, որ գլխաւորն է, զարգացնել՝ ո՛չ Խորէն Ստեփանէն, «Առուակ» ամսագրի հրատարակութեան զանազան անուններով շարունակողը և ոչ էլ պ. Սիմէօնեանցի («Մեղու»)ն, շարունակողը Մանգինեանցի հրատարակութեան: «Առուակ»-ի ոգին մնաց միայն մասնաւոր խմբերի մէջ, որոնք օրգան չունէին: Այդ խմբից նոքա, որոնք աւելի «Առուակ»-ի յառաջդիմական գաղափարին էին յարած, 70-կան թւականներին, ընտրութիւն տանելով «Մեղու»-ի և «Մշակ»-ի մէջ՝ մտան «Մշակ» լրագրի, իսկ յետոյ մանաւանդ «Փորձ» ամսագրի մէջ. իսկ նոքա, որոնք «Առուակ»-ի լոկ աւանդապահութեան վարդապետութեանն էին յարած՝ ընտրեցին «Մեղուն» իբր ապաստան, թէպէտ և այդ օրգաններից ոչ մէկը, առանձին վերցրած, չէր համապատասխանում «Առուակ»-ի շփոթին: Այդ խումբ մարդիկ, որոնք իրանց ուղղութիւնը ստացած էին «Առուակ»-ից, բաց որոնք կարող էին և մոռացած լինել իրանց դպրոցի անունը, չէին կարողանում գոյութիւն ունեցող ոչ մի օրգանին տեղապէս յարել, այլ փոփոխում էին, ընկնելով դէս ու դէն: Իսկ ժամանակաց նորագոյն սերունդը, որը աչքը բացած՝ հէնց «Մեղու» և «Մշակ» էր տեսել, ոչինչ տեղեկութիւն չ'ունենալով այդ խումբ մարդկանց հոգեկան դրութեան մասին, «բանակ»-ների այդ փոփոխութեան մէջ տեսնում էր լոկ փոփոխամտութիւն և կամ, ինչպէս «Մշակ»-ը մի ժամանակ գիտէր ասել՝ «դրօշակի դաւաճանութիւն»: Պերճ Պօշեանց, Միսաք Արամեանց, Յովակիմ (այժմ Եղիշէ քահանայ) Գեղամեանց, Սպանդար Սպանդարեանց, մասամբ նաև Ղազարոս Աղայեանց և շատ ուրիշները, առանց ուղղակի մի խմբի պատկանելու նոյն հոգեկան դրութիւնը պէտք է կրում լինէին: Բոլոր այդ գործողները, որոնց անունները երկար կըլինէր տալ, երկար ժամանակաց ընթացքում, քան տարբեր շրջանների, տարբեր կրթութեան և տարբեր ընկերութիւնների միջով էին անցել, որ ամենքն այլ ևս իրար գրկել չը կարողացան, երբ հիմնւեց «Նոր-Նար»-ը, որը իւր մեծ անտաղանդութեամբ հանդերձ, աւելի մեծ իրաւունքով կարող է «Առուակ»-ի շփոթից համարել քան պ. Սիմէօնեանցի «Մեղուն», թէպէտ և նա անցաւ վերջինիս միջով: «Նոր-Նար»-ի աշխարհացեցողութիւնը աւելի լայն է, քան «Մեղու»-ինը և աւելի սխտեմական, քան «Մշակ»-ինը. բայց և այնպէս

մենք գտնում ենք, որ «նոր-Պարս»-ը ցայժմ մի նշանաւոր դեր չը կատարեց: Նա, կարելի է համարձակ ասել, ոչ մի հոսանք չառաջացրեց, իւր հետ գրեթէ ոչինչ չը քաշեց և իրանից նոր բաց չը թողեց:

Կնչիցն է այդ: ՍՏ, զորա զաղտնիքը մի մեծ հանգամանքի մէջն է, որը ոչ մի կապ չունի անձնաւորութիւնների հետ: Անշուշտ այդ հարցը շատերն են դրել, բայց կարծում ենք, որ սլատասխանը մի քանի անձնական նկատողութիւններից դէնը չի անցել: Մենք մեր կողմից գտնում ենք հետեւեալը: Այն սերունդը, որը կազմւել էր «Առուսկա»-ի ազդեցութեան ներքոյ, որքան էլ զաղափարական լինէր նա,—և մենք մեր կողմից գտնում ենք, որ զաղափարը մեծ տեղ է բռնում նորա մէջ,—այնու ամենայնիւ նորա հիմնական զաղափարի նեղութիւնը չի թող տւել մտածողութեան բաւականաչափ ազատ և բնդարձակ ծաւալման: «Առուսկա»-ը իւր ներշնչման բոլոր ազդիւրը որոնում է ազգի անցեալի մէջ, իսկ ներկայումս Հայաստանեայց եկեղեցու հաստատութեան մէջ, որը կապ ունի նոյն այդ անցեալի հետ: Քողնենք առ այժմ՝ թէ ինչպէս այդ միտքը կարող էր զարգանալ մի այլ եղանակով. այժմ մենք վերցնենք միայն այն, ինչ իրօք ներկայացնում են այդ մտքի ժառանգները, այսինքն՝ նոքա, որոնք սերեցին «Առուսկա»-ից: Այդ սերունդների մասին մենք արդէն խօսեցինք վերեւ, բայց միայն այս տեղում յարմար ենք համարում այդ սերունդների բնաւորութեան մի ուղղութեան մասին խօսել, որը կապ ունի մեր առաջադրած խնդրի հետ: Այդ սերունդների բնաւորիչ յատկութիւններից մէկն է՝ մտաւախութիւնը, որով իսկապէս այդ սերունդները զանազանւել են միւսներից: Ամեն միտք, ամեն մի նոր առաջարկութիւն, ամեն ձեռնարկութիւն, որոնք քիչ թէ շատ նորութեան բնաւորութիւն են կրում, որոնց մէջ ուրիշ ազգի կուլթուրայի ազդեցութիւն է երևում և կամ ոչ անպատճառ ազգային, այլ սոսկ անհատական հանճարի արդիւնք են, այդ բոլորից քաշւում են այդ սերունդները: Ամեն բան, ինչ հնուց ժառանգած է—դոցա աչքում ազգային չէ, թէկուզ մեր ազգին վերաբերելիս լինի: Արպէս զի չափազանցութեան ոյժով մեր միտքը աւելի բելիեֆ կերպով արտայայտենք, կ'ասենք, որ քիչ է մնում քիմիական դիտութեան նշանակութեան մասին մեր ազգի համար՝ նոքա դիմեն

խորհուրդի Մովսէս Խորենացուն և Եղիշէին: Յետ քաշած և խորասուզած իրանց մի քանի ազգային մտածմունքներով, նոքա ականջները փակած են բոլոր միւս լուրերի համար և մտքերը՝ բոլոր միւս գաղափարների համար: Եւ զարմանալի է այս երևոյթը: Հիւսիսափայլ-ի ազատ մտածողութիւնը ժառանգաբար հասաւ «Մշակ-ի անհեթեթութեան, իսկ Վոռենկ-ի հայրենական մտածողութիւնը՝ «Մեղու»-ի քաղցածութեան: Եւ «Վոռենկ-ի մտածողութեան մօտիկ շրջանները ցայժմ այդ տիպարի մարդիկ են ստեղծել՝ մտավանդ, ինչպէս վերը ասացինք:

Այդ դպրոցի մեծ սխալը սա է, իբր թէ հայկական կեանքը ինքն իւր մէջ բոլոր տարրերը բաւականաչափ ունի՝ անկախ զարգանալու համար: Դա սխալ է և մեծ սխալ: Գոնէ երկար դարերով հալը, զրկւած անկախ զարգացումից և վայրենաբարոյ ասիական ազգերի հարեանութեամբ՝ պէտք է կորցրած լինի նաև որոշ հասկացողութիւնը յառաջդիմական կեանքի բոլոր պայմանների մասին: Ուրեմն ամեն ինչ կշռել, այսպէս ասած՝ «հայի խելքով», դա դժուարին գործ է, զուցէ և անկարելի. այնպէս որ օտարի օրինակը մեզ համար շատ հանգամանքներում ուղղակի պարտադիր է: Մենք գրտնում ենք, որ Վոռենկ-ի այս միտքը, թէ միմիայն ա՛յն պէտք է ընդունել, ինչ զերծ կարող է դուրս գալ հայկական ոգու բովից անցկացնելուց յետոյ՝ այդ միտքը ասում ենք, շատ նեղ կերպով էր ըմբռնած: Մենք գտնում ենք նաև, որ Վոռենկ-ի յորդորը դէպի անցեալը մեր աչքը դարձնել՝ ունեցաւ նաև այս հետևանքը, որ շատերը այդ պատրւակով ուղղակի աչքերը փակեցին դէպի ամեն բան, ինչ զուտ հայկական չէր: Եւ այդ, արդէն նեղացրած ուղղութիւնը, շարունակեց կոչւել «ազգային ուղղութիւն»: Այդ ասելով, մենք ի նկատի ունինք իրականութիւնը: Արդ, իրականութիւնը սա է, որ «ազգային» կոչւած ուղղութեան ճանաչած ներկայացուցիչները ցոյց չը տւին մեծ հասկացողութիւն ժամանակի յառաջդիմական պայմանների մասին և ոչ էլ բարեկամական սէր դէպի նոր սերունդները: Սոցա ղեկավարութիւնը, այդ իսկ պատճառով, նոցա ձեռքից դուրս պրծաւ: Նոքա կորցրել էին մտքի թարմութիւնը նորանոր գաղափարները նորագոյն մտքով ըմբռնելու և հասկանալու, ուրեմն և իւրացնելու համար: Այսպիսով ստեղծւեց մի մեծ խոր-

Թուլթիւն եւրոպական գաղափարներով կրթւածների և սոսկ հայկական կրթութիւն ստացածների մէջ:

Այդ հանգամանքների պարզ հետեանքը սա է, որ այդ սերունդների ներկայացուցիչները նշանաւոր դեր չը շարունակեցին. նոքա ժամանակից աւելի յետ մնացին: Վառնկա-ի դրական առաջարկութիւնները ուսումնարաններին վերաբերեալ, որպէս պիտի շուտով տեսնենք, իրագործեցին և Վառնկա-ը աւելի ժամանակակից էր և յառաջադէմ, քան նորանից սերւածները, որոնց մէջ նոր մտքեր այլ ևս չենք նկատում: Արդ, այդ մտքից սերւածների հէնց լաւագոյն ներկայացուցիչներն են, որ ստեղծեցին «Նոր-Ռար»-ը, որը, ի հարկէ, որպէս այդպիսին, նոր հոսանք չը պիտի կարողանար յառաջացնել:

Վառնկա-ը պահանջում է, որ հայկական ազգը հոգով վերանորոգուի, թօթափելով իւր վրայից այն բոլորը, ինչ կարող էին ապականիչ կերպով ազդել դարերով իւր կեանքի մէջ մտցրած զանազան թէ՛ ասիական և թէ՛ եւրոպական ներմուծումները: Նա խստորէն պահանջում է, որ ամեն գաղափար, ինչ ընդունւում է, անցկացւի հայկական ոգու բովի միջով և ընդունել միայն այն, ինչ կարող է այդ բովի միջից դերժ դուրս գալ: Այդ ասելով նա բոլորովին համոզւած է, որ ամեն իսկապէս յառաջդիմական գաղափարին և մանաւանդ եւրոպական գիտութիւններին, եւրոպական յառաջդիմական և հանրամարդկային մտքերին ոչ միայն հակառակ չէ զուտ հայկական բնաւորութիւնը, այլ ընդհակառակը՝ նա նպաստող է: Աղաբէկեանը հակառակ է միայն ամեն ազդեցութիւնների անգիտակցական կերպով ընդունելուն, որը կարող է պատահել միմիայն հայկական ազգային դաստիարակութեան պակասութիւնից:

«... Մենք՝ հայոց աշխարհիս որդիքս՝ այսօր ստանում ենք գաղղիական, անգլիական, ամերիկեան, գերմանական, իտալական լուսաւորութիւն՝ հանդերձ պապական, բողոքական և այլ վարդապետութիւնների, խառնում ենք մեր ի հնուց ունեցած պարսկական, Թուրքական բարուց և սովորութեանց հետ և չը դիտենք՝ ինչ է դուրս գալիս:

Եւ իրօք, այդքան բազմազան և զօրեղ ազդեցութիւնների տակ

չ'ընկճւելու, նոցա մէջ հայկական ինքնուրոյնութիւնը չը կորցնելու համար, բայց և այնպէս կանգ չ'առնելու, այլ յառաջդիմելու համար՝ ինչ հակակշիռ ոյժ է ներկայացնում հայութիւնը: Ի՞նչ ոյժով կարող է հայը քննադատաբար վարւել ամեն մի քարոզի դիմաց. ի՞նչ ոյժ ունի, որ կարողանայ կամք բանեցնել ամեն մի դէպքում, երբ նա զգում է մի անուղղամտութիւն և կամ համոզում է իւր շահերին հակառակ գործողութեան մէջ, լինի նա օտարի կողմից, թէ հէնց նոյն իսկ իւր ազգակցի կողմից:

Ահա՛ խնդիր, այո՛, ծանրակշիռ խնդիր, որովհետև արդէն փաստերը այնտեղ էին հաստատելու համար, որ ազգային բարք ու վարքերի փշանալը, ինքնուրոյնութեան, ինքնաճանաչութեան անհետանալը արդէն այն տեղ էին հասել, որ բաւական էր մի որ և իցէ անտտի հրապոյր դրսից, որ հայը, ի հարկէ մանաւանդ գռնհիկը, ուրանար իրան, գրւելով անդամ մի համայնքի, որի հետ նա չէր կապւած ո՛չ սրտով, ո՛չ հոգով, ո՛չ մտքով, համայնքի, որի հետ նա չ'ունէր առնչութիւն իւր անցեալով և որի ինչ լինելն էլ այնքան անհասկանալի էր նորան, որ իւր ներկայի մասին անգամ հասկացողութիւն չ'ունէր, ուր մնաց թէ ապագայի: Մեր խօսքը կրօնափոխութեան երևոյթի մասին է, կրօնափոխութիւն, որի ոգին մեր մէջ այս դարում անունդ առաւ, ճարակւելով կաթոլիկ պրօպագանդայի և Ամերիկայի բողոքական միսիօնարների ձեռքով:

Կրօնափոխութիւնը մեզանում հետևանք չէր և չէ մի նոր վարդապետութիւնից դրդած ոգևորութեան, որպէս բողոքականութիւնը Յուսի, Լութերի, Յւլինգլիի, Կալվինի: Եւրոպայում բողոքականութիւնը ընդաբոյս էր և նա ունեցաւ նշանաւոր հետևանքներ՝ շնորհիւ այն զիտակցութեան, որով ընդգրկւեց բողոքականութիւնը. իսկ այս վերջինը կապ ունէր ազգերի այն ժամանակւայ կրօնական, քաղաքական, թէ հասարակական և տնտեսական դրութեան հետ: Այդ հանգամանքները պակասում են մեզանում և բողոքականութեան քարոզութիւնը հայերիս մէջ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մասնաւոր գործ բողոքական ընկերութիւնների, իսկ ընդունելութիւնը այդ եկեղեցու հայերի կողմից կապւած է աւելի տգիտութեան, անգօրութեան և նախապաշարմունքի և մի յայտնի չափով՝ ապրուստի օգնութիւն ստանալու ակընկալութեան հետ:

Եթէ բողոքականութեան տարածումը մեզանում այդ բնաւորութիւնն է ունեցած և շարունակում է ունենալ, ի՞նչ ասել ապա հռոմէական կաթողիկոսութեան մասին, որի մուտքը մեր երկրում ներմուծած է Եւրոպայում շատ թէ քիչ ամենուրեք հալածող միաբանութիւնների ձեռքով, միաբանութիւնների, որոնք վաղուց արդէն կատարեալ անախրօնիզմ են կազմում նոյն իսկ այն երկիրներում, որտեղ նոքա ծնունդ են առած:

Կրօնափոխութիւնը հայերիս մէջ հետեւանք չէր և չէ կրօնական-բարոյական վերափոխման. իսկ երբ կրօնական և եկեղեցական շարժումների մէջ պակաս է կրօնական-բարոյական խոր զգացմունքը, կրօնական-բարոյական շարժառիթը—այն ժամանակ նա ուղղակի ֆինասար է, հասարակական բնաւորութիւնը փչացնող և անգամ դէպի վեհ գաղափարական հոսանքները—անզգայացնող: Եւ այս բոլորիս հայկական մեծ համայնքի մէջ յետադէմ մասը, ամենամեծագոյն մասը նոյն այդ բողոքական և հռոմէադաւան հայերն են, եթէ ամբողջութիւնը վերցնելու լինինք:

Բայց այս բոլորին մեզ զբաղեցնողը կրօնական խնդիրները չեն, այլ այն երեւոյթը, որ կրօնաորսները կարող էին Հայաստանի զաւակների մէջ մինչ մի յայտնի չափ յաջողութիւն ունենալ: Այս բոլորին և արդէն դարերից ի վեր հաւատափոխական շարժումներ Եւրոպայում չկան, չը նայած որ պետական կրօնները վերացրած են, վերացրած են և հալածական օրէնքները, որովհետեւ հաստատուած համայնքները ամուր են, դրութիւնները որոշ, կրթութիւնը սիստեմական և ամեն միջոց կայ դիմադրելու: Մարդիկ մթութեան մէջ չեն: Իսկ որտեղ դիմադրելու ոյժերը, գլխաւորապէս բարոյական ոյժերը, պակաս են, այնտեղ բարոյական հիմունքները առհասարակ խախուտ են և մարդիկ տրամադիր են ամեն բան ուրանալու, և ոչ միայն կրօնը:

«..... Ո՛հ, այս կրօնական բաժանման հոգին, որ է աղբիւր մեր ամէն անմիաբանութեանց, երկպառակութեանց, ազգատելութեանց և օտարասիրութեանց, անչափա աղէտալի և աղիողորմ է մեր ազգութեան և եկեղեցւոյն համար.....»

Այդ դատողութիւնը շատ է բացառիկ, որովհետեւ կրօնափոխութիւնը մեզանում ոչ թէ պատճառ է, այլ միմիայն հետեւանք է համայնական, տնտեսական կազմակերպութեան թուլութեան:

Բայց այն մի քաղաքով սպառնալից չը պիտի համարել Մարկոս Աղաբէկեանի հայեացքը այդ խնդրի վերաբերմամբ, որովհետեւ ուրիշ տեղերում նա իւր յորդաբուղի ճարտարախօսութիւնը չի խնայում մերկացնելու համար բոլոր չարիքները, որոնք ծնունդ են առած հայերի մէջ նոցա կրթութեան պակասութիւնից. այնպէս որ, թէ կրօնափոխութեան այն բացառիկ նշանակութիւնն է տալիս, որ մենք վերը նկատեցինք, այդ մասամբ մեկնում է նորանով, որ «Վռուճիկ»-ը կամենում էր դորանով ոչ միայն քննադատել, այլ և զործող օրդան լինել յօգուտ այն եկեղեցու, որի հաստատութեան և ամրութեան մէջ նա համոզւած տեսնում էր առհաւատչեայ ազգային յառաջդիմութեան: Եւ Մարկոս Աղաբէկեանը, նորա հետ նաեւ «Վռուճիկ»-ի մեծ խումբը և հետեւողները իրօք համոզւած են, որ հարկաւոր է դիմել Հայաստանեայց եկեղեցուն՝ ձեռք բերելու այն միջոցները, որոնք հարկաւոր են ազգի կրթութեան նպաստաւոր լինելու համար:

Բայց այդ դաւանանքը կոյր չէ. «Վռուճիկ»-ը, պնդելով Հայաստանեայց եկեղեցու հզօր նշանակութեան վրայ հայկական ազգի համար, պահանջում է նորա պաշտօնեաների ձեռնհասութիւնը: Այդ անհրաժեշտ է համարում «Վռուճիկ»-ը, որովհետեւ նոցա ձեռքն է յանձնում ազգային և հոգեւոր դաստիարակութիւնը, դաստիարակութիւն, որը միակ զօրեղ և արմատական միջոցն է առաջադրած նպատակին հասնելու:

«Եկեղեցւոյն մէջ, մեր հայրենական կրօնին, մեր նախնեաց հաւատին հոգւով և մարմնով ամենամոլոր կերպով յարիլ և գրկել, ոչ թէ կուրօրէն, այլ լուսաւորելով և համոզելով... և պահպանելով նրա ոչ թէ ի նորումս Ֆրանզներից և յոյներից օրինակած արարողութիւնները, այլ ի հնուց Մամիկոնեանց, Բագրատունեանց և Արծրունեանց ժամանակներից մնացած և պահպանւած ծէսերը...»

Բայց Աղաբէկեանը չի ծածկում, որ Հայաստանեայց եկեղեցւայօմեան պաշտօնեաները նոյն իսկ այդ պարզութեան զաղափարին, որպէս յառաջդիմութեան, ընդդիմութիւն են ցոյց տալիս, «արդելք և խոչնդոտն են համարում իրանց հոգեւոր իշխանութեան այս մեր աստուածանուէր զգացմունքը» («Վռուճիկ», 1860 թ. հատոր բ. եր. 498): Եւ ահա Աղաբէկեանը դիմում է հոգեւորականներին.

«Ո՛չ, ո՛վ մեր սիրեկան հոգեւոր ծնողք, ո՛չ, ո՛վ մեր պատուական արեւնակից և հոգեկից եղբարք, մեր հոգեւոյ ազատական յուզմունքից մի՛ վախենաք, մեր մտաց ազատական աճումից մի՛ սարսափիք, մեր մարդկային հոգեծին զգացմունքները մինչ որ Յիսուսի Քրիստոսի սիրովն ու շնորհօքը չեն ուղղուած և օրհնուած, ոչ նուիրական կը լինին և ոչ վաւերական... մեր մարդկային հոգեկան զգացմունքները մինչև որ ազատութեամբ, արդարութեամբ և ճշմարտութեամբ մնուած և աճած չեն, երկնային չեն կարող լինել ամենեւին. բռնակալութեամբ, անիրաւութեամբ և մոլորութեամբ ուղղուած և վարուած հոգեւոյ յուզմունքներն ամեն տեսակ մոլութիւններով շաղախուած աշխարհային կիրքերն են» (նոյնտեղ, եր. 489):

Կրօնական-բարոյական դաստիարակութեան պակասութեան պատճառով, ասացինք, դրսից եկած ամեն մի ազդեցութիւն կարողանում էր այս կամ այն օտար կրօնական ուղղութիւնը տալ հային: Համաձայն այդ զաղափարներին, Մարկոս Աղաբէկեանը ներկայացնում է մի ընդարձակ ծրագիր ազգային-հոգեւոր դաստիարակութեան, ամփոփուած նորա զլխաւոր յօդաձևերից մէկի մէջ, որի վերնագիրն «Ճաշակ ազգային և հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութեան»: Այդ ծրագիրը նշանաւոր է շատ կողմերով, բայց մանաւանդ նորանով, որ «Կռունկի» սերունդը ամենայն ջանք գործ դրեց այդ ծրագիրը իրագործելու: Դա ուսումնարանական գործն է, ամենադրականը, որ կատարել է հայութիւնը ներկայ 19-երորդ դարում մանաւանդ Ռուսիայի սահմաններում բարեխնամ կայսրների և հայրենասէր կաթողիկոսների հովանաւորութեան ներքոյ: «Կռունկը» կամ Աղաբէկեանը չէ ծնող այդ ծրագրի, այլ ժամանակաց հոսանքը, բայց հոսանքը, որի հաւատարիմ օրգանն է ներկայացնում «Կռունկը»: Այդ հոսանքի առաջը բացողն էր Մատթէոս կաթողիկոսը, հիմնադիրը հայոց հոգեւոր ծխական երկսեռ դպրոցների: Այդ դպրոցների համար ուսուցիչներ պատրաստել էր Պետրոս Ծանշեան 50-ական թւականներին: Վերջինս սերունդ պատրաստեց, իսկ առաջինը՝ լայն բացեց ծխական երկսեռ դպրոցների դռները, ողբերկով հայ զիւղական և քաղաքային ժողովուրդը այդ ազատիչ գործի համար: Որպէս ինքը կաթողիկոսը ժողովրդական էր, ժողովրդական դառաւ և նորա գործը և, եթէ «Կռունկը» բերան էր դառել ազգային լուսաւորութեան ծաւալման գործին, — նա պիտի ունեցած

լինէր աւելի քան մի ունկնդիր—նա ժամանակակից էր. ժամանակակից էր ինտելիգենտի համար՝ իւր ընդհանուր խորհրդակցութիւններով, ժամանակակից ժողովրդի համար՝ իւր գործնական առաջարկութիւններով:

Բանից ուրեմն դուրս է գալիս, որ հայոց ծխական երկսեռ դպրոցների հիմնարկութիւնը չը պէտք է բացատրել լոկ նորանով, որ հայ ժողովրդի մէջ կայ ուսումնի ստանալու սէր: Նկատեցէ՛ք, որ այդ դպրոցները և արական և իգական և որ և իցէ, մանաւանդ այն ժամանակակից ժողովրդական հայեացքների իշխանութեան ներքոյ, աղջկերանց դպրոցները կարողացան յիշաւի մի փոքր աւելի ուշ քան տղայոցը վերջիններիս հետ հաւասար գոյութեան իրաւունք ձեռք բերել. այստեղ պէտք է գործած լինէր մի նախակազմ ծրագիր, գիտակցութիւն, բղխած ընդհանուր հայեացքներից: Եւ այդ ծրագիրը տալիս է Վուռնկի-ը, որի մէջ Մարկոս Աղաբէկեանը գործնականի վերածելով իւր խորհրդածութիւնները ներկայացնում է դաստիարակութեան մի ընդարձակ ծրագիր, որը երկու-երրորդի չափ այժմ իրագործած պիտի համարել: Այդ ծրագրի առաջին կէտն է՝ առաջին աստիճան դաստիարակութիւն (տարրական ուսում), երկրորդ կէտն է՝ երկրորդ աստիճան դաստիարակութիւն, այն է՝ աւարտական կրթութիւն և ուսում (միջնակարգ կրթութիւն, թեմական դպրոցներ) և վերջապէս, խօսելով Մարկոս Աղաբէկեանի ոճով՝ տեսական կամ սեպհականական կրթութիւն և ուսում: Էջմիածնի Գեորգեան ձեմարանը մի տեսակ իրագործումն է ծրագրի այս վերջին կէտի:

Երբ մշակուում է այդ ծրագիրը, հայ հոգևոր ծխական դպրոցներ դեռ ևս գրեթէ չկային, թեմական դպրոցներից միմիայն՝ Ներսիսեան դպրոցը իւր ծրագրի կիսով գոյութիւն ունէր, իսկ ձեմարանը չկար բոլորովին: Բայց ժամանակը աշխատեց իրագործել այդ ծրագիրը. տարրական ուսման գաղափարը թէ՛ ընդհանրացնելու և թէ՛ իրագործելու համար մանաւանդ Վուռնկի երամն է, որ պլատեց մեր երկրի զանազան տեղերը, և այսօր էլ, հայ ծխական ուսումնարաններին ամենից շատ սրտով և հոգով կտրած են նոքա, որոնք անցած են Շանշեանի և Վուռնկի դպրոցներով, թէպէտ և եւրոպական ոչ ոք ուրիշներից չի ցանկալ նոցանից յետ մնալ:

Բայց այդ բոլորով դեռ չի վերջանում «Առունկ»-ի ծրագիրը հայ դպրոցական գործին վերաբերեալ: Դպրոցներ նա պահանջում է որպէս գլխաւոր միջոց դաստիարակութիւն տալու համար և բոլոր հայերին, ինչ կարգի և լինին նոքա, որպէս զի նոցա հիմնական ձգտումների մէջ չը լինին դէպի իրար բոլորովին օտարացնող, իրար խորթացնող տարբերութիւններ: Որա համար հարկաւոր են ոչ միայն դպրոցներ առհասարակ, որոնք դաստիարակութիւն պիտի տային, այլ հարկաւոր է որ դաստիարակութեան մէջ լինի միութիւն: Աղաբէկեանի այդ պահանջը ցայժմ բաւականաչափ ի նկատի չի առնւած: Դաստիարակչական այդ միութիւնը, առանց կենտրոնական կազմակերպութեան, պահպանւած է ցայժմ որքանով որ մասնաւոր ղեկավարները դպրոցների և դպրոցական բաժան-բաժան հոգաբարձուները ձեռնհաս կարող էին լինել միութիւնը ըմբռնելու: Եւ որովհետեւ մասնաւոր հոգաբարձութիւնները դաստիարակչական գործի մէջ իդէալականին ձգտելու քիչ ապացոյցներ ցոյց տւեցին ցայժմ, ուստի հասոտու կարելի է ասել, որ ժողովրդական դաստիարակութեան միութիւնը դեռ ևս ստեղծելու գործ է:

Բայց այդ դեռ բոլորը չէ: Փանի որ ազգային-հոգեւոր ուսումնարանները Հայաստանեայց եկեղեցու հովանաւորութեան ներքոյ են և քանի որ այդ եկեղեցու պաշտօնեաների վրայ պատմութիւնը դնում է ազգային դաստիարակութեան ղեկավարութիւնը. քանի որ, դարուս ոգուն հակառակ չը լինելու համար, դորա համար հարկաւոր է հոգեւոր կրթութեան հետ կապել դրական գիտութիւնները: Աեկավարելու համար պէտք է առհասարակ միմեանց հասկանալ. իսկ դորա համար պէտք է, որ հոգեւորական դասը, գիտութեան կողմից, յետ չը մնայ աշխարհականից: Աղաբէկեանը առաջարկում է, որ Էջմիածինը հրատարակի մի հանդէս—ամսագիր ընդարձակ ծրագրով, որի մէջ լինին բոլոր գիտութիւնները, կրօնականին և պատմականին հետ նաեւ բնական գիտութիւնները:

«Արարատ» ամսագրի-հիմնադրութիւնը, Գէորգ IV կաթողիկոսի ձեռքով, մի թոյլ իրագործումն էր այդ ընդարձակ ծրագրի: Բայց արդէն «Արարատ» ամսագիրը չը կարողացաւ իրականացնել Աղաբէկեանի ծրագրած «Էրեշտակ Արարատեան—հանդէս ազգային և բարոյական լուսաւորութեան Հայաստանեայց աշխարհին» սեթեթ վերնագրով ամսագրի վրայ դրած յոյսերը:

«Կռռունկ»-ը ամեն բան միայն եկեղեցուց չի սպասում. բայց նա այնքան զբաղւած է եկեղեցու և հոգևորական դասակարգի ոգու վերանորոգման գործով, որին նա իրաւամբ մեծ նշանակութիւն է տալիս, որ աննկատ է անցնում նորա սպասելիքը մի այլ բանից. դա է՝ հայրենական գրականութիւնը:

Մտքի ուղղութիւնը ամեն բանի մէջ ցոյց է տալիս իւր նշանները: «Կռռունկ» ուղղութիւնը նպաստաւոր էր գրական այն ուղղութեան, որը իւր ներշնչանքը առնում էր ուղղակի հայրենի ժողովրդի կեանքից: Թէպէտ և այդ կեանքը իդէալացրած է, բայց կեղծ չէ. իսկ տենդենցիան — նաև «Կռռունկ» տենդենցիան էր:

«Կռռունկը» քարոզում է լուսաւորչական եկեղեցու պաշտօնեաներին՝ որ նոքա ներշնչւին մեր նախկին մեծ եկեղեցականների աղգային և մաքուր կրօնական և նորադոյն գիտութիւնների ոգով, իսկ լեզուի խնդրում՝ «Կռռունկը» բացարձակօրէն կանգնած է աշխարհաբարի կողմը և, մինչև անգամ, մեր բոլոր հայկական բարբառները ընդունում է աղբիւր մեր գրական լեզուի զարգացման: Աբովեանցի «Վէրք Հայաստանին» ողևորութեամբ գովելը, Պերճ Պաշտանցի «Սօս և Վարդիթեր» վէպի տպագրութիւնը նոյն իսկ «Կռռունկ» գոյութեան առաջին տարւայ առաջին համարից, բժ. Բաստամեանցի (Սարգիս ստորագրութեամբ) Թիֆլիսի բարբառով Ֆէյլետօնական զրոյցները «Կռռունկ» մէջ և այլն — այդ բոլորը ցոյց են տալիս, թէ ի՞նչ ժողովրդական ոգով էր ներշնչւած «Կռռունկը»:

Մենք ասում ենք թէ այդ մտքերը համարձակ էին, որովհետև այդ ժամանակ դեռ ևս ոչ ունէր մի փտած միտք, թէ հայերին յառաջդիմելու համար, երբ հարկաւոր են երկու բան՝ վաճառական լինել և գրաբար խօսել ու գրել: Ճիշդ է, որ լեզուի նկատմամբ խնդիրը արդէն սպառւած կարելի էր համարել «Հիւսիսափայլ»-ի և «Կռռունկ»-ի ժամանակ, բայց վիճաբանութիւնը դեռ վերջացած չէր: Այդ հայեացքները, որոնց դէմ հայկական մամուլի յառաջադէմ ներկայացուցիչները միշտ աշխատել են մաքառել, վաղուց արդէն իրանց ոյժը կորցրած կը լինէին, եթէ միայն այն մասը հայերի, որոնք օտար քաղաքներն են թափառած, գերիշխող տարրը չը լինէին կազմում և իրանց ձայնով խեղդում չը լինէին հայաստանցիների ձայնը:

Այդ օտարաբնակ հայերը, որոնք ահագին կոնտինգենտ են տալիս վաճառական դասակարգին, երկար ժամանակ իշխել են հայկական ողու վերայ. նոքա մշակել են քաղաքակրթութեան մասին հայեացքներ, որոնք ոչ մի կերպ չեն յարմարուում մի «իւրաքանակ» ազգի առաջընթացութեան պայմաններին։ Այդ օտարոտի հայեացքների խօսքատարն էին մի ժամանակ Հնդկաբնակ հայերը, որոնց դեվիզն էր՝ վաճառականութիւն և դրաբարականութիւն։ Սակայն, եթէ այդ մտքերը կորցրել են իրանց իշխանութիւնը գրականութեան և առաջնորդող մամուլի մէջ, նոցա իշխանութիւնը դեռ չէ մարել նոյն իսկ «իւրաքանակ» հայերի փողատիրական դասակարգի մէջ, որը դեռ ևս շատ գործերում գերիշխանութիւն ունի միւս դասակարգերի վրայ։ Յառաջընթացութիւնը այդ կողմից նորա մէջ է, որ այդ մտքերը չեն կարողացել իրանց համար օրգան ունենալու չափ հրապարակ դուրս գալ, թէպէտ և նոյն իսկ գրական շրջաններում այդ գաղափարները ունէին հետևողներ։ Մենք կը յիշենք նոցանից ամենաանուանիին՝ Յովսէփ Նիշմանեանցը (Մերենց), որը, զոնէ իւր կեանքի վերջերում, խոստովանում էր, թէ հայերի փրկութիւնը փողի մէջն է։ Շնորհակալ լինինք Աստուծուց, որ հին սերունդի միտքը կարող էր այնքան յառաջադիմել, որ այսօրուայ օրս մի այդպիսի միտք նոյնքան օտարոտի է թւում մեր ականջին, որքան օտարոտի կ'երևար մեզ, եթէ մի Հնդկացի հայ առաքելութեամբ գար մեզ մօտ լուսաւորութիւն քարոզելու։

ԱՒԵՏԻՔ ԱՐԱՄԻԱՆԵԱՆՑ